

О.Г. Стегній,
д-р соціол. наук

O.G. Stegnii,
Doctor of Sociol. Sci.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІОГЕННИХ РИЗИКІВ

Abstract. This article discusses the theoretical and methodological approaches to the research of sociogenic risks, social prerequisites and the main differences of the reasons of their rise and existence in post-Soviet societies and in the West.

Перед початком розгляду засад дослідження феномену соціогенних ризиків доцільно стисло розглянути сутність соціологічного тлумачення понять «ризик» і «соціогенний ризик».

Поняття «ризик» є багатозначним і вживається соціологами як для опису соціальної реальності, так і для побудови певної теоретичної перспективи. В літературі виокремлюють два великих напрями інтерпретації ризику як соціального феномену: реалістичний та соціокультурний підхід. Перший з них розглядає ризик як об'єктивний факт, який можливо пізнати і оцінити незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. На противагу цьому, в соціокультурному напрямі головна увага приділяється саме соціальному і культурному контекстам, у рамках яких ризик сприймається і стає предметом суспільного обговорення. При цьому в другому напрямі умовно виокремлюють три підходи – культурно-символічний, розвинений М. Дуглас і її колегами, теорію «суспільства ризику» У. Бека і Е. Гіденса та «калькулятивної раціональності» М. Фуко.

Російський соціолог О. Яницький виокремлює дві лінії досліджень ризику – помірковану і радикальну. Прихильники поміркованої вважають, що ризик є об'єктивно існуючою небезпекою, яка опосередкована соціальними і культурними стереотипами і процесами. У свою чергу, представники радикальної стверджують, що існує власне не сам ризик, але лише його сприймання, яке є продуктом певного світогляду¹.

Інший російський соціолог К. Гаврилов здійснив аналіз змісту поняття «ризик» в соціології з метою розробки узагальненого визначення, яке б не суперечило існуючій традиції вивчення ризиків з врахуванням особливостей соціологічного підходу².

¹ Яницький О.Н. Социология риска / О.Н. Яницький. – М. : Изд-во IVS, 2003. – С. 7–8.

² Гаврилов К.А. О конструировании понятия «риск» в социологии / К.А. Гаврилов // Социология. – 2007. – № 4. – С. 60–80.

Будь-яке соціологічне поняття пов'язане з теоретичною орієнтацією соціального дослідника і в кінцевому результаті залежить від науково-дослідницької програми, в якій він працює. У нашому випадку поняття «ризик» розглядається як можливість дії відповідного соціального суб'єкта, в ролі якого можуть виступати всі індивідуальні й колективні соціальні актори, які приймають рішення, тоді як об'єктом є соціальні актори, які відчують на собі наслідки прийняття цих рішень.

Невизначеність виступає як середовище виникнення ризику, а відтак посилення її може стимулювати масштабність і серйозність наслідків ризику. З точки зору В. Зубкова, ризик зростає в міру унеможливлення досягнення мети з одночасним посиленням невизначеності стосовно шляхів цього досягнення й ціни помилки.

Ризик є об'єктивною категорією, натомість зміст ризикованої поведінки має суб'єктивний характер, тож можна погодитися з В. Зубковим щодо доцільності розведення понять «ризик» і «ставлення до ризику».

У цьому зв'язку особливе значення має аналіз головних умов виникнення ризику. Насамперед варто наголосити соціальну зумовленість, міру свободи суб'єкта й наявність/відсутність аналогічних рішень. З точки зору соціальної зумовленості, зазначає В.Зубков, «ризик може бути інституціоналізований як на рівні суспільства, так і на рівні поведінки окремих соціальних груп. Інституціоналізація ризику обмежує свободу дій суб'єктів, однак соціальні норми орієнтують їхню поведінку за найбільш значимих для суспільства ситуацій»³.

Наявність або відсутність аналогів рішень для розв'язання існуючих ризикових ситуацій дає підстави говорити про ординарні й неординарні ризики. Якщо в доіндустріальному суспільстві існували традиційні ризики, то за індустріальної доби виникають передумови для технологічних ризиків. Останні виникають унаслідок колективних рішень або як наслідок акумуляції значної кількості дій окремих соціальних акторів. Особливість нових ризиків полягає також і в тому, що вони не можуть бути об'єктом безпосередніх спостережень з огляду на їх комплексну сутність. Через це вказані ризики, як правило, є невизначеними, а наслідки їх малопрогнозованими.

У середині 1980-х рр. Перро ввів в обіг соціологічної науки поняття «звичайні аварії» (normal accidents), під якими він розумів неминучі (конструктивно закладені) відмови техніки в складних технологічних системах – атомних електростанціях, нафтохімічних підприємствах, системах управління повітряного руху. Оскільки системні відмови трапляються внаслідок складної взаємодії технічних компонентів, то, відповідно, не слід шукати винних серед обслуговуючого персоналу. На думку Перро, намагання знайти конкретних суб'єктів відповідальності за такі аварії зумовлене передусім орієнтацією на «економічне зростання» та політичними інтересами господарської еліти, на яких ґрунтується сама процедура оцінки ризику⁴.

³ Зубков В.И. Риск как предмет социологического анализа / В.И. Зубков // Социол. исслед. – 1999. – № 4. – С. 7.

⁴ Buttel F.H. New Directions in Environmental : Sociology / F.H. Buttel // Annual Review of Sociology. – 1987. – № 5. – P. 481.

З надмірною категоричністю такого погляду можна погодитися лише в разі суто техніко-технологічних збоїв зазначених систем, що виникають у процесі їх експлуатації, але не зумовлюються помилковими технологічними й конструкторськими рішеннями. В інших випадках неправомірно говорити про цілковите зняття з людини відповідальності за виникнення технологічних катастроф, переконливим доказом чого слугує катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р.

Реалії розвитку пострадянського суспільства об'єктивно вимагали розширення концепції ризиків. Аналіз періоду соціальної трансформації уможливив О. Яницькому виокремлення нових типів ризиків: «геополітичні ризики», зумовлені характером усвідомлення соціальним актором свого місця в соціально-екологічній системі, починаючи від місцевого, локального рівня і аж до загальнонаціонального; ризики, що ґрунтуються у світогляді людини, її ціннісних орієнтаціях. У річищі нашого дослідження це насамперед ризики неадекватного сприйняття суспільними акторами динамічних соціальних змін, що призводить до кризи самоідентифікації та самореалізації; ризики «соціальної динаміки», зумовлені динамічними змінами, деградацією або розпадом соціальних систем; «ризики контексту/середовища», породжувані функціонуванням соціоекосистеми (за визначенням О. Яницького, «техно-біо-соціальними структурами»); ідеологічні й політичні ризики, насамперед доктрини переходу українського суспільства до нової пострадянської моделі⁵.

На окрему увагу заслуговують *соціогенні ризики*, які на противагу техногенним ризикам⁶, що мають здебільшого технологічну природу, виникають унаслідок функціонування власне соціальної системи. Джерелом ризиків такого кшталту є порушення соціального порядку, коли соціальні зміни виконують своєрідну роль «потужних генераторів соціальних та інших ризиків. І навпаки, ризики, що породжуються і нагромаджуються впродовж функціонування певної соціальної системи, можуть провокувати соціальні зміни...»⁷.

Соціологи виокремлюють три головні передумови генези пострадянського суспільства соціогенних ризиків⁸. По-перше, відсутність у науковому пізнанні постійного аналізу власне діяльності суспільства для соціального і природного середовища. Як наслідок, у суспільстві відбувається істотне скорочення

⁵ Яницький О.Н. Экологическое движение и контекст: становление гражданского общества в посттоталитарной среде / О.Н. Яницький // Социол. исслед. – 1992. – № 12. – С. 19–26.

⁶ В окремих публікаціях англomовна дефініція «man-made disaster» перекладається як технологічна катастрофа, хоча більш коректним є переклад «антропогенна катастрофа». Таке відхилення в перекладі виглядає доволі не випадковим, оскільки причиною технологічних катастроф можуть бути як нестандартне (нештатне) поводження складних технологічних систем, так і власне людський чинник – наслідки діяльності людини, творця цієї техніки та помилки при її обслуговуванні.

⁷ Яницький О.Н. Экологическая социология как риск-рефлексия / О.Н. Яницький // Социол. исслед. – 1999. – № 7. – С. 51.

⁸ Россия: риски и опасности «переходного общества». – М., 1998. – С. 24–26.

культурного ресурсу, необхідного для адаптації до якісно нових умов його існування. По-друге, зневаження інституціоналізації ризик-рефлексії, під якою О. Яницький розуміє «необхідність витрачання дедалі зростаючої частини матеріальних та інтелектуальних ресурсів суспільства на створення «ризик-порядку», вбудованого у процес суспільного виробництва нормативно-ціннісного регулятора, який обмежує його ризикогенність»⁹. Тому сучасне пострадянське суспільство, окремим прикладом якого є Україна, нагально потребує створення подібної інституціоналізації, інакше існує загроза зовнішнього лімітування життєдіяльності такого суспільства. І, по третє, фактичне примирення з ризиком, що визнається як неодмінна умова існування суспільства.

Продуктування соціогенних ризиків в Україні не в останню чергу спричинене тим, що наше суспільство переживає складний період суспільної трансформації. Поняття трансформації відокремлює залежність суспільних змін від дій не тільки власне реформаторських сил, а й від решти соціальних суб'єктів, які функціонують у дезорганізованому інституціональному середовищі. Звідси, як зазначає Т. Заславська, «слабка керованість процесу, його залежність не так від сприймання цих заходів, яких вживають правлячі еліти, як від сприйняття цих заходів масовими верствами суспільства, їхніх зворотних соціальних дій»¹⁰.

Підтвердженням дезорганізації інституціонального середовища у пострадянському українському суспільстві є феномен подвійної інституціоналізації – «подвійної та суперечливої інституціональної регуляції соціальних відносин і поведінки»¹¹.

З моєї точки зору, соціогенні ризики з екологічними наслідками можуть виникати не тільки на пострадянському просторі, а й в індустріально розвинених країнах Заходу. Головна відмінність полягає в причинах виникнення такого штибу ризиків на Заході й у пострадянському суспільстві та пов'язаному із цим часовим континуумом впливу наслідків цих ризиків на навколишнє природне середовище та екологічну безпеку людини.

Так, високий рівень споживання в індустріально розвинених країнах Заходу можна розглядати як соціогенний ризик уповільненої дії, екологічні наслідки якого, зокрема антропогенний тиск на довкілля, можуть датися взнаки у віддаленому майбутньому. Така часова тривалість пояснюється тим, що високі західні стандарти споживання поки ще не дістали істотного поширення в багатьох інших країнах. А відтак, негативні наслідки існуючих західних стандартів споживання для навколишнього природного середовища мінімізуються в глобальному вимірі за

⁹ Россия: риски и опасности «переходного общества». – М., 1998. – С. 24–26.

¹⁰ Заславская Т.И. О некоторых методологических вопросах исследования современного российского общества / Т.И. Заславская // Куда идёт Россия? Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год. – М., 1999. – С. 141.

¹¹ Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 19.

рахунок низьких рівнів споживання решти країн світу. Саме малопоширеність у світовому співтоваристві західного рівня споживання створює певний резерв часу для перегляду культури споживання й поступової подальшої екологізації сфери споживання.

Глобалізм цієї проблеми полягає в тому, що соціальна екорегуляція має відбуватися в усіх країнах світу. Основна відмінність полягає в тому, що для індустріально розвинених країн Заходу це означає певне обмеження вже досягнутого рівня споживання, дотримання принципу «розумної достатності», тоді як для постсоціалістичних країн і країн третього світу така регуляція поведінки споживання не потребує зазначеного обмеження.

Поступове усвідомлення світовою спільнотою принципової ризикогенності будь-якого суспільного виробництва стимулює процес створення технічних і соціальних систем, які б мінімізували техногенні ризики. Для боротьби з ризиками за доби модернізації створено три принципово різні, але взаємопов'язані види соціальних технологій. По-перше, технології мінімізації виробництва ризиків, зокрема виробництва із замкненим циклом. По-друге, технології захисту від упровадження правил техніки безпеки на виробництві до міжнародних систем колективної безпеки. Як наслідок, сформувалася міжнародна законодавча база та відповідні інституціональні системи, що забезпечують підтримання певної «норми ризику». І нарешті, розробка технологій локалізації мігруючих ризиків і відповідно створення інституціональних структур, які спеціалізуються на попередженні аварій і катастроф.

Гальмування поступального руху через модернізацію західного зразка призводить до демодернізації, яка має високу міру ризикогенності. У цьому, зауважує О. Яницький, полягає «фундаментальна закономірність розвитку техногенної цивілізації: зростання штучного середовища нашого повсякденного життя вимагає відповідного рівня підтримання його робочого стану»¹². У протилежному разі, неминуче зростає ризикогенність не тільки складних технологічних виробництв (зокрема АЕС), а й ординарних об'єктів комунального господарства.

На жаль, українське суспільство як радянської доби, так і періоду національної незалежності не зважило на вказані форми ризик-рефлексії, тож і досі продукує соціогенні ризики *оперативної дії*, на відміну від соціогенних ризиків *уповільненої дії* в індустріально розвинених країнах Заходу.

Крім того, тільки в пострадянському соціальному просторі, окремим фрагментом якого є Україна, виник феномен тотальної корумпованості, що підірвав процес легітимізації нових соціальних інститутів.

Соціогенні ризики в пострадянському українському суспільстві доцільно розглядати як похідну *криміналізації* масової свідомості, а також результат виникнення домінуючого культурно-антропологічного типу – «людини Кризи», що «відтворює ситуацію загальної кризи, за якої звичним способом існування є не

¹² Яницький О.Н. Экологическое движение в России : критич. анализ / О.Н. Яницький. – М., 1996. – С. 53.

життя, а виживання»¹³. Як наслідок, відбувається інституціоналізація соціогенного ризику у повсякденному житті, значного поширення набула девіація поведінки щодо ризик-рефлексії реальних та потенційних еколого-техногенних небезпек. Потреба пошуку коштів штовхає «людину Кризи» на вандалізм і створення аварійних ситуацій із можливими негативними наслідками як для довкілля, так і для здоров'я людей.

Соціогенні ризики є тим специфічним соціальним контекстом, який значною мірою визначає ставлення українського суспільства до власне екологічного ризику, що передбачає ймовірність несприятливих для життєдіяльності суспільства наслідків будь-яких антропогенних або техногенних змін природних об'єктів і чинників.

Основні причини екологічного ризику в суспільстві соціогенних ризиків можна звести до збільшення ймовірності аварій на виробництві внаслідок застарілої технології і техніки, низької технологічної дисципліни, і отже, різкого збільшення антропогенного і, головним чином, техногенного навантаження на природу. Зрештою, відбувається порушення структури і функціонування природних ландшафтів, знижується стійкість їх до антропогенного впливу.

Концепція екологічного ризику включає в себе два елементи: оцінка ризику і керування ним¹⁴. Оцінка ризику – це аналіз причин виникнення і масштабів його вияву в конкретній ситуації; керування ризиком – аналіз ризикової ситуації і розроблення рішень (у формі правових актів), спрямованих на зменшення ризику. Керування ризиком базується на економічному й техніко-економічному аналізі, а також на праві. Оцінка ризику не містить жодних соціальних або економічних елементів, однак при використанні оцінок його необхідно зважати на те, як населення реагує на реальні або можливі види ризику. Особливість суспільства соціогенних ризиків саме й полягає у тому, що в такому суспільстві високою є межа припустимості (прийнятності) екологічного ризику, на противагу сучасному західному суспільству.

Ризик настає тоді, коли кількість потенційних негативних наслідків може перевищити кількість потенційних позитивних наслідків. У такому разі соціологія має справу з ризиком як подією (фактом), тоді як потрібно аналізувати насамперед соціальні умови, за яких виникнення ризику є найвирогіднішим і, відповідно, максимально зосередити зусилля дослідників на його попередженні або мінімізації. На перший план виходить аналіз трьох типів систем, які виробляють ризики в сучасному суспільстві: природні, технологічні і соціальні.

Вельми перспективною в дослідженні соціогенних ризиків є методологія поетапного соціологічного пізнання соціальних феноменів. Соціальний феномен, як слушно зауважує Є. Головаха, є узагальненою назвою для всього різноманіття, що досліджується у соціальному світі¹⁵. Відтак, соціальний феномен цілком

¹³ Beck U. Die Risikogesellschaft / U. Beck. – Frankfurt a.M., 1986. – P. 263.

¹⁴ Хоружая Т.А. Методы оценки экологической опасности / Т.А. Хоружая. – М., 1998. – С. 51–59.

¹⁵ Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості і перспектива розвитку / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 12.

правомірно трактувати як аспект соціальної дійсності, який безпосередньо спостерігає соціолог. Вибір дослідження того чи іншого соціального феномену пов'язаний з реальною можливістю його виявлення в соціальній дійсності та необхідністю його систематичного спостереження. Тому першою гіпотезою на шляху соціологічного дослідження певного соціального феномену є допущення про можливість систематичного спостереження. Ініціальна стадія пов'язана зі звичайним спостереженням, що дозволяє «запідозрити» факт існування даного соціального феномену, і саме ця підозра є початковою науковою гіпотезою, яка потребує для свого підтвердження застосування певних методів соціологічного дослідження. У цьому сенсі правомірно стверджувати, що будь-яке соціологічне дослідження на його ініціальній стадії ґрунтується на звичайному спостереженні і аналізі повсякденного соціального досвіду.

Така гіпотеза дозволяє відокремити реальний феномен від уявного ілюзорного, а визначивши його, сформулювати гіпотезу на наступному рівні пізнання, коли мова іде вже не про безпосереднє спостереження, а про факти, які відкривають шлях до теоретичної інтерпретації. За підтвердженою гіпотезою про факт іде гіпотеза про існування тенденції як усталеного відтворювання соціального феномену, його відносної темпоральної інваріантності. Четверта гіпотеза повинна перемістити соціальний феномен з часового контексту в просторовий, оскільки необхідно розглянути гіпотези щодо сутнісних зв'язків, які утворюють внутрішній простір феномену, його структуру і зовнішній простір, під яким розуміється система сутнісних зв'язків з іншими соціальними феноменами. Наведена багатократна ієрархічна гіпотетико-дедуктивна процедура, на думку Є. Головахи, і відрізняє соціологічне пізнання від пізнавальних процедур природничих наук.

Перша гіпотеза – про можливість систематичного спостереження феномену соціогенних ризиків. Соціальна дійсність сучасного суспільства свідчить, що в наш час не існує поведінки, вільної від ризику. Ризик неможливо усунути з соціального життя. Відтак не існує абсолютної надійності або безпеки і неможливо уникнути ризику під час прийняття будь-якого рішення.

Сприймання ризику та його «прийняття» є не психологічною, а соціальною проблемою: людина чинить у відповідності до очікувань, які пред'являє до неї її референтна група. У сучасному суспільстві на передній край висувається питання про те, хто вирішує і чи повинен (і в якому матеріальному чи часовому контексті) ризик братися до уваги чи ні. Таким чином, до дискусії про сприймання ризику та його оцінки додається проблема вибору ризиків, тобто різні люди турбуються про різні ризики – війну, забруднення, зайнятість або інфляцію, яка контролюється соціальними чинниками.

Гіпотеза другого рівня – як ризики конструюються у вигляді соціальних фактів?

Поширення соціогенних ризиків в Україні відбувається за умов, коли, як справедливо зазначає В. Степаненко, в нашій країні державний інтерес навіть

віддалено не узгоджений із суспільним інтересом, хоча «держава може й повинна бути інституційною формою реалізації саме суспільного інтересу»¹⁶.

Для дослідження феномену соціогенних ризиків важливим є аналіз соціального контексту (гіпотеза третього рівня), в якому вони виникають та функціонують. Як зазначає Н. Луман, будь-яка оцінка ризику була і залишається контекстуально обумовленою¹⁷. Не лише сприймання пересічних людей, але і експертів, які вираховують «об'єктивний ризик», залежить від політичного і культурного контексту.

У цьому зв'язку з необхідністю постає питання про комуністичну організацію радянського суспільства та наслідки для сучасного посттоталітарного українського суспільства. Й. Гейзінга розглядає комуністичний режим як одну з форм соціальної патології – специфічну соціопатію, яка виникає в дезорганізованому і послабленому соціумі під впливом хворобливого ідеологічного «вірусу» – ідеї досягнення загальної рівності шляхом насильницького знищення приватної власності і придушення спротиву власників¹⁸. Теперішній кризовий стан суспільної психології багато в чому зумовлено важкістю перенесеної «соціальної хвороби», хоча основною причиною того, що процес реабілітації затягнувся, є помилковий вибір засобів відновлення нормальних соціальних функцій, насамперед в економічній сфері.

Закономірним наслідком руйнування традиційних структур і механізмів соціальної інтеграції, насамперед ідеології, моральних і правових норм, є зростаюче масове відчуження. Як справедливо зазначає Є. Головаха, саме в умовах посткомуністичного розвитку суспільства і виникнення нової держави відбувається тотальне руйнування традиційних соціально-регулятивних механізмів¹⁹.

Коли руйнується стара ціннісно-нормативна система, а формування нової не завершено, виникає стан аномії, що знаходить відображення у свідомості і поведінці людей, які втрачають тверду соціальну опору і відчують відторгненість від теперішнього і невпевненість у майбутньому. Порушення узгодженості соціальної взаємодії в умовах кардинальної зміни принципів суспільної організації призводить до виникнення нових соціальних феноменів, зокрема феномену соціогенних ризиків.

Одним з джерел самоліквідації комуністичного режиму в СРСР було виснаження екстенсивних ресурсів розвитку суспільства. На відміну від капіталістичної системи, за якої економічний розвиток поступово інтенсифікує принципово відтворювальні людські ресурси, планова економіка розвивається екстенсивно за рахунок нарощування антропогенного тиску на природне довкілля,

¹⁶ Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 18.

¹⁷ Luhmann N. Risk : A Sociological Theory / N. Luhmann. – N.Y. : Walter de Gruyter, Inc., 1993. – P. 30.

¹⁸ Хейзінга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнього дня / Й. Хейзінга. – М. : Прогресс, 1992. – С. 266.

¹⁹ Головаха Е. Трансформірующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. Головаха. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 15.

яке супроводжується істотним зменшенням природних ресурсів та руйнацією екосистеми.

Оскільки між соціальною і екологічною системами існує тісний зв'язок²⁰, то симптоми екологічної кризи фіксують необхідність принципових змін у соціальній системі задля запобігання наднаціональній соціально-екологічній катастрофі. Радянське суспільство стикнулось з вибором: або ліквідація ідеології та комуністичного режиму заради фізичного виживання, або втілення відомого мічурінського гасла²¹.

Чорнобильська катастрофа стала підтвердженням несумісності складних технологічних систем із суспільною організацією, яка всіляко гальмує соціальну активність і відповідальність, залишаючи своїми співгромадянам лише функцію мовчазних виконавців. У цей же час далися взнаки негативні наслідки загальної системи приховування інформації або взагалі дезінформування, тоді як у період техногенної катастрофи ефективне функціонування комунікаційної системи має вирішальне значення для мінімізації її наслідків²². Однак навіть після розпаду СРСР феномен загального приховування та дозування інформації продовжує гальмувати розвиток екологічної демократії в Україні, яка передбачає безперешкодний доступ громадськості до екологічної інформації, участь в прийнятті екологічно важливих рішень на захист своїх екологічних прав у суді. Такий висновок автор цих рядків зробив на підставі низки соціальних проєктів, здійснених громадською еколого-правовою організацією «ЕкоПраво-Київ» протягом останніх п'яти років²³.

Аналіз зв'язку феномену соціогенних ризиків з іншими соціальними феноменами не охоплює всієї їх різноманітності та чисельності (гіпотеза четвертого рівня). Головна мета такого аналізу полягає передусім у фіксації такого зв'язку та виокремленні тих соціальних феноменів, які мають вирішальне значення для існування соціогенних ризиків.

Зв'язок з іншими соціальними феноменами, зокрема такими як: нееквівалентний соціальний обмін; соціальне безумство; правовий нігілізм; демодернізація; тотальна тінізація соціальної практики; негативні солідарності; структура політичних можливостей.

Феномен соціогенних ризиків пов'язаний з таким феноменом посткомуністичного суспільства, як нееквівалентний соціальний обмін, пов'язаний

²⁰ *Стегній О.* Ризик-рефлексія екологічної проблематики / *О. Стегній* // Антропоцентризм і віталізм: сучасний синтез : кол. моногр. – Луцьк : Надтир'я, 2000. – С. 264–272.

²¹ *Стегній О.* Україна перед вибором: технократизм чи гармонія з природою / *О. Стегній* // Віче. – 1995. – № 1. – С. 86–93.

²² *Стегній О.* Комунікаційна система за екстремальних умов техногенного походження // Політолог. читання. – 1995. – № 3. – С. 22–36.

²³ Два дослідження „Оцінка доступу до інформації, участі у прийнятті рішень та правосуддя в Україні» проведені у 2004 та 2006 рр., а також проєкт „Доступ до екологічної інформації в Україні», завершений у 2007 р.

з виникненням в стислі часові рамки нових соціальних груп. Останні претендують на питому частку соціального престижу і впливу, і, як наслідок, у суспільстві відбувається істотний перерозподіл влади і власності. Представники нових соціальних груп, які становлять очевидну меншість, найбільш підготовлені до життя в нестабільному соціумі. При цьому має місце збільшення такого компонента соціальної структури, як чиновники, корумпованість яких в умовах соціальної нестабільності перехідного періоду тільки зростає. Як результат, більшість громадян отримує від суспільства менше реального внеску, а нова меншість, навпаки, більше. Порушуючи принцип еквівалентного обміну, ця меншість «реагує на тотальну аномію активною зневагою до формальних законів, використанням їх невизначеності для отримання максимальної особистої і кланової вигоди, а «більшість, що програла» – пасивною зневагою до законів і тотальною недовірою до основних соціально-політичних структур і інститутів»²⁴. За умов критично малого рівня довіри населення до органів державної влади та фактичного визнання їх відсторонення від інтересів простих громадян у сучасному українському суспільстві виникла прірва між формальною легальністю і реальною легітимністю влади.

За умов докорінної зміни ціннісно-нормативної системи процеси соціальної трансформації зазнають істотних змін, пов'язаних з руйнуванням об'єкту адаптації. Соціальне безумство є феноменом одночасного існування особистості і суспільства в двох відмінних ціннісно-нормативних вимірах. Соціальне безумство – це «патологічна форма соціальної поведінки, обумовлена руйнуванням об'єкта адаптації за збереження вироблених раніше адаптивних механізмів»²⁵. Природне намагання людей завдяки достатньо збереженим адаптивним механізмам пристосуватися до невизначеної і неусталеної системи норм і цінностей перехідного суспільства якраз і викликає відчуття хаотичної імпульсивної активності, що знаходить свій прояв також у виробництві соціогенних ризиків.

На сучасному етапі свого розвитку українське суспільство «аморальної більшості», за влучним виразом Є. Головахи, підійшло до тієї межі, коли норма і відхилення від неї, норма і патологія не тільки все більше взаємно проникають, але й міняються місцями. Те, що у свідомості багатьох все ще вважається патологією, стає нормою. Оскільки переважна більшість українського суспільства вважає, що «тінь» є нормою, то здоровий глузд означає виживання будь-якою ціною, а поняття загального суспільного блага, соціального захисту, громадянських прав і свобод просто зазнають руйнації.

Прийнятність ризику є політичними питанням. Визначення ступеня прийнятності ризику залежить від сприймання ризику людьми. Підходи до вивчення допустимості ризику з необхідністю вимагають вірогідніший аналіз стану суспільства як джерела суб'єктивного сприймання і визначення порогів

²⁴ Головаха Е. Трансформирующееся общество. – Там само. – С. 17.

²⁵ Там само. – С. 20.

терпимості²⁶. Вибір відповідної рефлексії суспільства залежить від альтернатив, цінностей і переконань, які конкурують у суспільстві. Цінності є невід'ємною частиною будь-якої проблеми прийнятної ризику і тому не існує вільного від цінностей вибору між ризикованими альтернативами.

Різні соціальні принципи, які визначають людську поведінку, впливають на судження про те, яких небезпек слід найбільше боятися, а які варті того, щоб на них піти, і кому слід дозволити на них піти. Тип суспільства породжує тип відповідальності і фокусує стурбованість на окремих небезпеках. Сприймання ризиків та запобігання їм є частиною «діалогу про те, як краще організувати соціальні відносини»²⁷.

Демодернізація, основними рисами якої виступають периферійність, ресурсозалежність і тіньовий характер економіки, означає «тінізацію» не тільки виробництва, але і суспільства, тобто формування в ньому піраміди тіньових суб'єктів. «Тінь», за словами О. Яницкого, означає «деформацію всієї соціальної тканини суспільства»²⁸. В українському, як і російському суспільстві, має місце деінституціоналізація теоретичної соціології, оскільки «соціологи боролися за ринок, але ринок елімінував соціологію»²⁹.

Із соціологічної точки зору демодернізація характеризується поглибленим соціальним розшаруванням, прогресуючим зубожінням більшості населення, формуванням прошарку «нових бідних». Звідси зростання чисельності груп ризику (безробітні, особи без постійного місця проживання, безпритульні діти тощо) і соціального «дна» взагалі. Відсутня вертикальна мобільність, ротація кадрів, за роки реформ не склався середній клас. Професійна структура українського суспільства продовжує бути «ранньоіндустріальною».

У політичному сенсі демодернізація виявляється в зростанні панування виконавчої влади над представницькою і судовою.

Тіньові відносини, корупція і кримінал є неминучими складовими соціальної динаміки будь-якого суспільства але головне питання полягає в тому, яким чином суспільство реагує на них. В країнах, соціальний порядок яких ґрунтується на моралі і праві, суспільство намагається мінімізувати подібні негативні явища. На противагу цьому в суспільстві соціогенних ризиків більшість вважає нормою такого роду порушення.

Тотальна тінізація соціальної практики являє собою єдину мережу, яка охопила сьогодні практично всі сфери суспільного буття, включно з економікою, і всі групи самодіяльного населення країни. Головним винуватцем відтворення тіньових відносин є держава і її бюрократичний апарат, що насамперед стосується

²⁶ Short, J.F. The Social Fabric of Risk: Towards the Social Transformation of Risk Analysis // J.F. Short // American Sociological Review. – 1984. – Vol. 49 (December). – P. 715–716.

²⁷ Douglas M. Risk and Culture / M. Douglas, A. Wildavsky // Assay on the Selection of Technological and Environmental Dangers. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1982. – P. 9.

²⁸ Яницкий О.Н. Социология риска. – С.55.

²⁹ Рывкина Р. В. Драма времени / Р.В. Рывкина. – М.: Дело, 2001. – 65.

неефективної системи оподаткування. Загальна тінізація за своєю сутністю є формуванням нового соціального порядку: з економічного порядку вона поступово перетворюється на «правовий» (панування силового порядку) і, поширюючись на інші, неекономічні сфери – освіту, побутове і медичне обслуговування, – стає власне соціальною, тобто загальною.

Тіньовий порядок має примусовий і репресивний характер, оскільки такий порядок „виступає як у кримінальних цілях створена і кримінально організована система безпеки для «своїх»³⁰. У термінах ризикології, суспільство соціогенних ризиків є по суті всеохоплюючим ринком «дозволив на правопорушення»³¹. При цьому тіньовий порядок не гарантує захисту громадян від криміналу та інших ризиків. Всезагальна тінізація соціальних відносин означає всебічну невизначеність і беззахисність. Замість розподілу гілок влади, притаманних демократичному суспільству, на тіньовому ринку «такі поняття, як забезпечення безпеки і загроза безпеці можуть бути пов'язані з діяльністю одних і тих самих суб'єктів»³². Якщо в демократичному суспільстві ринок є одним з ключових елементів загального соціального порядку, то в тіньовому суспільстві ринок перетворюється на мережу особистих зв'язків, спрямованих на задоволення приватних або корпоративних інтересів.

В умовах України розбіжність між суспільством ризику і суспільством соціогенних ризиків полягає у тому, що в першому випадку існує вибір між законним і кримінальним бізнесом, чесною і нечесною грою, тоді як у другому – це вибір між різними видами «тіні». Соціальним каркасом тіньового порядку є неформальні зв'язки і відносини. Тіньова неформальність є ресурсом індивідуального виживання в середовищі загальної криміналізації і тіні. Процес інституціоналізації тіні супроводжується деінституціоналізацією держави і її функцій, оскільки право перетворюється на товар, яким монополюно володіють державні і місцеві чиновники і, як наслідок, держава як правовий інститут приватизується апаратом чиновників.

Тіньові відносини формують негативні солідарності як спільноти людей з протилежними статусами та інтересами, які проте вимушені підтримувати один одного з метою самозбереження і виживання, тобто виконують функцію своєрідного інструменту тіньової безпеки для захисту від ризиків середовища. Типовим прикладом є приховування в різних сферах виробництва своїх прибутків керівним складом разом із підлеглими, втягнутими в тіньову солідарну діяльність. Такого роду солідарність має ознаки криміналу і характеризується примусом, відсутністю свободи вибору.

Виникненню негативних солідарностей сприяють інструменти загальної політичної мобілізації, які використовує політична еліта України. Це, насамперед, нагнітання страху перед сконструйованим політичним супротивником, за якого

³⁰ Яницкий О.Н. Социология риска. – С. 60.

³¹ Клямкин И.М. Теневая Россия : экономико-социол. исслед / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. – М. : РГГУ, 2000. – С. 31– 135.

³² Так само. – С. 126–130.

відбувається зростання відповідних негативних емоцій електорату, його поділу на «своїх» та «чужих», використання екзистенційної недовіри частини виборців до інститутів державної влади. Використання такого інструменту мобілізації є ознакою архаїзації політичного процесу, коли утверджується контроль меншості над більшістю, відбувається вилучення вини й відповідальності з легальних практик, і як наслідок, деморалізація політичного процесу.

Негативні солідарності ґрунтуються на сумнівах, недовірі, запереченні, будуються на балансі «терпіння і протесту»³³ і тому є одним з чинників збереження ризикогенних соціальних систем. Такого роду солідарності виглядають привабливими для пересічних громадян, оскільки звільняють їх від відповідальності перед суспільством.

Поняття структури політичних можливостей широко використовується в західній соціологічній літературі³⁴. Проте про структуру політичних можливостей можна говорити лише тоді, коли публічно репрезентовані різноманітні політичні сили, існують усталені загальні правила політичного життя, наявність у політичних акторів легітимних джерел ресурсів та легальних способів їх мобілізації. В умовах західної демократії мобілізація сил і ресурсів з метою розширення структури політичних можливостей є актом вільного волевиявлення, тоді як в умовах сучасного українського суспільства такий вибір є істотно обмеженим. Заданість вибору пояснюється безальтернативністю ситуації або можливістю вибору між поганим і дуже поганим. При нагоді можемо згадати одну з мотивацій електорального вибору, яку вітчизняні соціологи і полстери закладають в альтернативи відповідей респондентів протягом доволі тривалого часу: *«Обрав цього кандидата/партію, аби не було гірше»*.

Про обмеженість політичних можливостей говорить і сучасний стан українського громадянського суспільства, в якому виокремлюються три компоненти. Перший складають наближені до влади («кишенькова громадськість»), які безпосередньо обслуговують правлячу еліту. Мова йде про неурядові організації, які є виконавцями державних замовлень, а також громадські об'єднання, покликані підтримувати інтереси цієї еліти. Яскравий приклад існування цього сегмента громадянського суспільства знаходимо у формуванні різних громадських форумів та об'єднань під час виборчих компаній до українського парламенту або обрання глави держави, місцевих органів влади. Другий компонент складають залежні від фінансової підтримки міжнародних донорів і національних фондів. Такими є більшість недержавних аналітичних центрів України, значна частина громадських екологічних організацій, які мають статус національних. І нарешті до третього компонента входять залежні від місцевої влади, а тому найбільш обмежені у своїх політичних і соціальних можливостях.

³³ Левада Ю. От мнений к пониманию : социол. очерки 1993–2000 / Ю. Левада. – М. : Моск. шк. полит. исслед., 2000. – С. 168.

³⁴ Tarrow S. Power in Movement : Social Movements and Contentious Politics / S. Tarrow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

Таким чином, наведена методологія поетапного соціологічне пізнання соціальних феноменів дозволяє нам у першому наближенні дослідити саме соціальні передумови виникнення соціогенних ризиків, охопити соціологічні теорії сприймання ризику, які зводяться до трьох положень: знання-незнання про ризик; особисте ставлення до ризику та соціальні характеристики індивідів.